

**Από τη φιλολογία στη γενετική κριτική:
(α)συνέχειες και ρήξεις στην ερμηνεία και έκδοση του πρώτου σχεδίου γραφής των
Ελεύθερων πολιορκισμένων του Διονύσιου Σολωμού**

Κωστής Παύλου*

Αρχίζω με μια διευκρίνιση που αφορά τον τίτλο της ανακοίνωσης: με τον όρο «πρώτο σχέδιο γραφής» των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* του Σολωμού αναφέρομαι στην αυτόγραφη εκδοχή που, αρχής γενομένης από την έκδοση Πολυλά (1859), είναι ευρέως γνωστή ως το «Β΄ Σχεδιάσμα» του έργου, και η οποία χρονολογικά κυμαίνεται περίπου ανάμεσα στο 1834 και το 1844. Με άλλα λόγια, υιοθετώ τη θέση ενός μέρους της σύγχρονης σολωμικής έρευνας, σύμφωνα με την οποία δεν υφίστανται τρία, αλλά δύο σχέδια γραφής των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, αφού το λεγόμενο «Α΄ Σχεδιάσμα» του έργου αποτελεί με ειδολογικούς όρους μία ωδή, αναπόσπαστο μέρος του 23^{ου} κεφαλαίου της *Γυναίκας της Ζάκυθος*: επομένως κάθε απόπειρα ερμηνείας της ωδής αυτής εκτός του πλαισίου της *Γυναίκας* είναι τουλάχιστον παραπλανητική,¹ όσο και αν η ωδή αυτή διατηρεί μια εσωτερική σχέση που τη συνδέει με την εναρκτήρια γενετική φάση του πρώτου σχεδίου γραφής των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*.² Μένει να δικαιολογηθεί η αντικατάσταση του όρου «σχεδιάσμα» από τον όρο «σχέδιο γραφής»: ο δυσπρόστατος όρος «σχεδιάσμα», όρος και αυτός του Πολυλά, χρησιμοποιείται στην καθιερωμένη σολωμική ορολογία για να χαρακτηρίσει τόσο το σύνολο των αυτόγραφων τεκμηρίων ενός έργου του Σολωμού όσο και μέρος των, συνήθως, ιταλικών σεναρίων ή πλάνων του έργου· αντιθέτως, με τον όρο «σχέδιο γραφής», το κέντρο βάρους μετατίθεται κυρίως στη διαδικασία γένεσης, αφού είναι ακριβώς η ανάδειξη των μηχανισμών γένεσης του έργου που πρωτίστως ενδιαφέρει μια *γενετική προσέγγιση*.³

Όποιοι και αν είναι οι λόγοι για τους οποίους ο Σολωμός επέλεξε να αφήσει αδημοσίευτο το μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνικής του παραγωγής, ένα είναι βέβαιο: ότι χωρίς τη θεμελιώδη έκδοση του Πολυλά και τις λοιπές μεταθανάτιες εκδόσεις του έργου του ποιητή, δε θα υπήρχε σολωμικό «κείμενο». Και αυτό γιατί το κείμενο εν γένει δεν είναι αποτέλεσμα παραγωγής (με άλλα λόγια γένεσης του έργου), αλλά αποτέλεσμα καθαρά πρόσληψης (η οποία, σε τελευταία ανάλυση, ολίγον ενδιαφέρει αν επικυρώνεται ή όχι από κάποια σχετική απόφαση του συγγραφέα).⁴ Πρόκειται βέβαια, στην περίπτωση του Σολωμού, για μια ιδιαίτερη μορφή πρόσληψης: από τη μια, οι γλωσσικές, αισθητικές και ιδεολογικές επιλογές του ποιητή περιέπλεξαν –και εν πολλοίς συνεχίζουν να περιπλέκουν– την κριτική σε μια αέναη αμηχανία: από την άλλη, με την αδιαφορία ή την άρνησή του να οδηγήσει το μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής του στο τυπογραφείο, μας στέρησε οριστικά το τυπωμένο «κείμενό» του, δηλαδή το κείμενο εκείνο που θα αντιπροσώπευε την «πραγματική βούλησή» του.⁵

---

* Μέλος της ερευνητικής ομάδας «Multilinguisme, Traduction, Création» του Institut des Textes et Manuscrits modernes (CNRS-Γαλλία) και Συνεργαζόμενο Εκπαιδευτικό Προσωπικό στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

¹ Βλ. Αγγελόπουλος 1988, 32, 117 και Αγγελόπουλος 1998, 257-258, 261-262.

² Βλ. Τικτοπούλου 1997, 99-101.

³ Για μια απόπειρα καταρτισμού μιας λειτουργικής, γενετικά προσανατολισμένης τυπολογίας των αυτόγραφων εγγραφών του Σολωμού βλ. Ραβίου 2012/1, 99-104 και Ραβίου 2015, 145-148.

⁴ Βλ. Ferrer 1994, 100.

⁵ Στο βαθμό φυσικά που υφίσταται πραγματικά μια τέτοια «βούληση». Πράγματι, η γενετική έχει από καιρό διαπιστώσει ότι, στις πλείστες των περιπτώσεων, η λεγόμενη «τελευταία βούληση» του συγγραφέα αποδεικνύεται περισσότερο μια φιλολογικού τύπου διευθέτηση παρά μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα: περισσότερο δηλαδή μια κειμενοκεντρικού προσανατολισμού κριτική προσαρμογή παρά μια πραγματικότητα

Δε διαθέτουμε λοιπόν ένα τέτοιο κείμενο, αλλά, τύχη αγαστή, διαθέτουμε πλήθος γενετικών τεκμηρίων των σχεδίων γραφής, επιμελώς συγκεντρωμένων στη μνημειώδη έκδοση των αυτογράφων του Σολωμού από τον Λίνο Πολίτη το 1964.⁶ Η αποκάλυψη του εργαστηρίου του ποιητή από τον Πολίτη επέφερε μια πραγματική αλλαγή παραδείγματος στις σολωμικές σπουδές και δε θα ήταν υπερβολή ο ισχυρισμός ότι η έκδοση των αυτογράφων έθεσε τις στέρεες βάσεις για μια δυναμική (επαν)ερμηνεία της πρωτεύουσας γραφής του Σολωμού.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κριτική επαναδιαπραγμάτευση μιας τέτοιας γραφής αποτελεί μια διαδικασία ιδιαίτερα περίπλοκη, η οποία μπορεί να οδηγήσει και σε νέες απόπειρες έκδοσης του Σολωμού. Πράγματι, η δημοσίευση των σολωμικών αυτογράφων είχε ως αποτέλεσμα, από τη δεκαετία του 1970 μέχρι και τις μέρες μας, την πραγματοποίηση ενός σημαντικού αριθμού νέων εκδόσεων των έργων ή των σχεδίων γραφής του Σολωμού. Ως γνωστό, οι εκδόσεις αυτές, σύμφωνα με τους επιδιωκόμενους στόχους και τη μεθοδολογία που υιοθετούνται, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: από τη μια οι «συνθετικές» εκδόσεις, τρέχουσα ονομασία στη σολωμική βιβλιογραφία των κριτικών εκδόσεων, αν και όχι πάντα με την αυστηρή σημασία του όρου· από την άλλη οι «αναλυτικές» εκδόσεις, οι οποίες διακρίνουν τις βασικές θεματικές μονάδες στα σχέδια γραφής του Σολωμού κατά τρόπο ώστε αυτές οι τελευταίες να αναπαρίστανται σύμφωνα με τη χρονολογική σειρά γραφής τους και στο πλαίσιο των διαφόρων γενετικών σταδίων.

Όσον αφορά τις συνθετικές εκδόσεις των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, μια έκθεση των μέσων που οι σημαντικότερες από αυτές θέτουν σε εφαρμογή, για να επιλύσουν τα προβλήματα που εμπλέκονται στη δημοσίευσή τους (και των οποίων ακόμη και μια σύνοψη είναι αδύνατο να γίνει στο πλαίσιο μίας ανακοίνωσης⁷), θα καταδείκνυε σαφώς ότι το εκτενές του ανολοκλήρωτου ή ημιτελούς των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* δεν επιτρέπει τον καταρτισμό μιας επαρκούς παραδοσιακής έκδοσης, που να αποσκοπεί δηλαδή στη συγκρότηση ενός «σταθερού» κειμένου, ενός κειμένου *ne varietur*. Απλοποιώντας και συμπυκνώνοντας μια σειρά εκδοτικών πρακτικών, με εμφανείς κυρίως τις μεταξύ τους συγκλίσεις και δευτερευόντως κάποιες αποκλίσεις, σχετικά με το χειρισμό του γενετικού υλικού του σχεδίου –είτε πρόκειται για την έκδοση του «κανόνα» από τον Πολυλά⁸ και την παγίωση του πολυλαϊκού παραδείγματος από την έκδοση Πολίτη, είτε για την απόπειρα του Αλεξίου να παρουσιάσει έναν ως επί το πλείστον «ολοκληρωμένο» Σολωμό, αλλά και για την «ανακαίνιση»⁹ του πολυλαϊκού μοντέλου από την έκδοση Βελουδή¹⁰–, θα μπορούσαμε να

που αντανακλάται στα αυτόγραφα ενός συγγραφέα. Για το ζήτημα αυτό, στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω, βλ. Ferrer 2011a.

⁶ Βλ. Πολίτης 1964.

⁷ Μια λεπτομερής συζήτηση του όλου ζητήματος επιχειρείται στο Ραυλου 2012/1, 19-52.

⁸ Για την πολυλαϊκή μέθοδο έκδοσης γενικά βλ. Καψωμένος 1998. Για τις παρεμβάσεις του Πολυλά ειδικότερα στο κείμενο των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* σε σχέση με τα αυτόγραφα του σχεδίου βλ. Mackridge 2001, 115-138.

⁹ Με την έννοια που ο όρος έχει στην οικοδομική βιομηχανία: η υποδομή μένει λίγο ως πολύ ανέπαφη, και το κτήριο αποκαθίσταται διατηρώντας τα βασικά χαρακτηριστικά της αρχικής του κατασκευής.

¹⁰ Πρόκειται για τις εξής εκδόσεις των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*: Πολυλάς 1859, 223-282· Πολίτης 1961, 207-250· Αλεξίου 2007, 235-280· Βελουδής 2006· Βελουδής 2008, 205-241. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι δικαίως η χωριστή έκδοση των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* από τον Βελουδή (Βελουδής 2006) τιτλοφορείται «ερμηνευτική», και αυτό χάρη στον αναλυτικό σχολιασμό που έπεται του κειμένου. Στο σημαντικό αυτό σχολιασμό –που καλύπτει 127 σελίδες, γύρω στο μισό δηλαδή της συνολικής έκτασης του τόμου–, πέραν του ότι ο Βελουδής καταγράφει και δικαιολογεί τις παρεμβάσεις του στο συγκροτημένο από τον Πολυλά κείμενο του έργου (κείμενο που αποτελεί τη βάση και της δικής του έκδοσης), προβαίνει με τρόπο συστηματικό και στην

πούμε πως στόχος των συνθετικών εκδόσεων παραμένει σταθερά ο ίδιος: η αποκατάσταση, στο μέτρο του δυνατού, ενός ελληνικού ομοιογενούς και «αναγνώσιμου» κειμένου· η εξαγωγή, με άλλα λόγια, μέσα από το σύμφυρμα των αυτογράφων, ενός κειμένου (ή μήπως πρόκειται στην ουσία για ένα μετακείμενο;¹¹), το οποίο να χαρακτηρίζεται από τη μέγιστη δυνατή αλληλουχία και συνοχή, με κόστος ακόμη και τη μείξη διαφορετικών μεταξύ τους επεξεργασιών. Και αυτό, αρχής γενομένης μιας γένεσης που χαρακτηρίζεται από ένα ετερόκλητο μίγμα σε επίπεδο γλωσσικό (ιταλικά-ελληνικά) και αφηγηματικό (θεματικά στοιχεία άνισα ανεπτυγμένα ή σε εμβρυακό στάδιο). Δεν εκπλήσσει λοιπόν που οι συνθετικές εκδόσεις των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* –και όχι μόνο– εδράζονται σε μια σειρά υποκειμενικών μεθόδων και, ενίοτε, ισχυρών αισθητικών προτιμήσεων, ενώ συνάμα χαρακτηρίζονται από μίαν εγγενή αδυναμία να ερμηνεύσουν τις διαδικασίες γένεσης, οι οποίες κυρίως ενδιαφέρουν μια γενετική προσέγγιση.

Σε αντίθεση με τις συνθετικές εκδόσεις που επιχειρούν να υποκαταστήσουν τα σολωμικά αυτόγραφα με κείμενα πλασματικά ολοκληρωμένα, οι λεγόμενες αναλυτικές εκδόσεις επιχειρούν να λάβουν σοβαρά υπόψη τη γένεση των σχεδίων γραφής και των έργων του Σολωμού. Και είναι βέβαια στην Ελένη Τσαντσάνογλου που οφείλουμε την επινόηση της εκδοτικής αυτής μεθόδου –ακόμη και την ονομασία της ως «αναλυτική»– με την εκδοτική δοκιμή μέρους των ποιημάτων του Σολωμού που περιλαμβάνονται στο αυτόγραφο τετράδιο *Ζακύνθου αρ. 11* στα τέλη της δεκαετίας του 1970,¹² και την επικύρωση και ενδυνάμωση του εκδοτικού μοντέλου με την έκδοση της *Γυναίκας της Ζάκυνθος* στις αρχές της δεκαετίας του 1990.¹³ Δε διαθέτουμε ακόμη αναλυτική έκδοση των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, αλλά η σχετική μέθοδος είναι επαρκώς εκπεφρασμένη στις σχετικές εκδόσεις άλλων σχεδίων γραφής του Σολωμού, και κυρίως στις εκδοτικές δοκιμές της εισηγήτριάς της, Ελένης Τσαντσάνογλου.

Η αναλυτική μέθοδος βρίσκεται ποικιλοτρόπως στους αντίποδες της συνθετικής μεθόδου, επιδιώκοντας κατά κάποιον τρόπο να τη βγάλει από τα αδιέξοδα, στα οποία έχει παγιδευτεί. Εξάλλου, τόσο το γεγονός ότι η μέθοδος εφευρίσκεται κατά βάση από την

απάντηση των ερωτημάτων που θέτει στην εισαγωγή, στο βαθμό που τα ερωτήματα αυτά αφορούν το καθένα από τα, λιγότερο ή περισσότερο, ολοκληρωμένα επεισόδια, τα οποία αποκαθίστανται στο κείμενο. Πέραν τούτων, ο Βελουδής επιχειρεί να δώσει απαντήσεις και σε πρωταρχικής σημασίας αναπάντητα ερωτήματα ή να σχηματίσει στέρεες υποθέσεις αναφορικά με φλέγοντα ζητήματα που παρέμειναν ανοικτά στη διάρκεια των χρόνων. Κατορθώνει, για παράδειγμα, σε αρκετές περιπτώσεις να ταυτίσει, μέσα από τη μελέτη και ανάλυση των ιταλικών σεναρίων, και με αρκούντως πειστικά επιχειρήματα, τους ομιλητές στους μονολόγους ή τους συνομιλητές στους διαλόγους, καθιστώντας πιο καταληπτή την αφήγηση και διευκολύνοντας το έργο του ερευνητή που επιχειρεί να διαβεί την κινούμενη άμμο της γένεσης του έργου, όπως αυτή λαμβάνει χώρα στα πολύμορφα και πρωτεϊκά αυτόγραφα. Τίποτα λοιπόν πολυτιμότερο από ένα σχολιασμό· όχι μόνο για τον ενθουσιώδη αναγνώστη των κριτικών εκδόσεων αλλά, αίφνης, και για τον γενετιστή του κειμένου, δύσπιστο συνήθως στην αξία των κριτικών εκδόσεων νεότερων έργων των οποίων σώζονται τα αυτόγραφα, αφού του παρέχει ένα επιπλέον εργαλείο –όσο περιορισμένη και αν είναι η χρήση του– για τη μελέτη της γένεσης των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*.

¹¹ Για τη διαπίστωση ότι το κείμενο που προκύπτει από μίαν κριτική ή μίαν «επιστημονική» έκδοση (édition savante) συνιστά περισσότερο ένα μετακείμενο παρά ένα κείμενο βλ. Rico 2010, 33· ένα μετακείμενο με την έννοια «μιας μελέτης, όχι μιας έκδοσης, διότι δεν απευθύνεται στον αναγνώστη χάρη σε ένα συγκεκριμένο τρόπο μετάδοσης. Επιδιώκει κατά κάποιον τρόπο να φτάσει σε έναν πλαστό παραλήπτη, του οποίου ο στόχος δεν είναι να αποτιμήσει το κείμενο στην αρχική του μορφή, αλλά να το αναλύσει σε μίαν άλλη αφηρημένη σφαίρα». Σημειώνω ότι η ελληνική απόδοση του παραθέματος αυτού, όπως και όλων των παραθεμάτων από τη ξενόγλωσση βιβλιογραφία που ακολουθούν, είναι δική μου.

¹² Βλ. Τσαντσάνογλου 1982, 163-364 (διδασκαρική διατριβή που κατατέθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1977 και υποστηρίχθηκε το 1978).

¹³ Βλ. Τσαντσάνογλου 1991.

Τσαντσάνογλου όσο και η σπουδαιότητα των εκδοτικών δοκιμών της σε επίπεδο πολυπλοκότητας των σχεδίων γραφής που επιλέγονται (ειδικά της *Γυναίκας της Ζάκυθος*) και ποιότητας του κριτικού λόγου που αναπτύσσεται, καθιστούν σχεδόν υποχρεωτικό η όποια συζήτηση διεξάγεται σχετικά με την αναλυτική μέθοδο να έχει ως πλοηγό τις σχετικές εκδόσεις της Τσαντσάνογλου.¹⁴

Βασική προϋπόθεση μιας αναλυτικής έκδοσης, την οποία η Τσαντσάνογλου δικαίως τονίζει, είναι η μοναδικότητα κάθε σχεδίου γραφής του Σολωμού: και το παραμικρό σχέδιο γραφής παρουσιάζει τις μορφικές ιδιαιτερότητές του, συμπεριλαμβανομένου και του βαθμού ολοκλήρωσης ή καλύτερα, στην περίπτωση της ώριμης δημιουργίας του ποιητή, μη ολοκλήρωσής του. Ο φιλόδοξος εκδότης που εμπνέεται από την αναλυτική μέθοδο θα πρέπει, ως εκ τούτου, να λάβει σοβαρά υπόψη του τις ιδιαιτερότητες του κάθε σχεδίου γραφής, προσαρμόζοντας αναλόγως τη μέθοδο.¹⁵ Η αναλυτική έκδοση λαμβάνει επίσης υπόψη και αναλύει (όπως εξάλλου δηλώνει και το όνομά της) τις δύο βασικές στρατηγικές, μέσω των οποίων ο Σολωμός προχωρεί στη δόμηση των θεματικών ενοτήτων: το πήγαινε-έλα ανάμεσα στα ιταλικά σενάρια και την πραγμάτωση των ελληνικών στίχων και τη διαδικασία της «σύνθεσης» / «αποσύνθεσης» των ελληνικών εκφωνημάτων στο πλαίσιο των σταδίων επεξεργασίας.¹⁶

Αναμφισβήτητα, η έμφαση στη μοναδικότητα των σχεδίων γραφής και η ανάλυση των βασικών στρατηγικών γραφής αποτελούν βασικές αρχές που μοιράζονται η αναλυτική μέθοδος έκδοσης των σολωμικών κειμένων και η γενετική κριτική γενικότερα. Από εκεί και πέρα, όμως, τα όσα χωρίζουν τις δύο προσεγγίσεις είναι πολύ περισσότερα από τα όσα τις ενώνουν: το εκδοτικό-ερμηνευτικό μοντέλο της αναλυτικής μεθόδου διέπεται από μια κατά βάση φιλολογική λογική στη διαπραγμάτευση των αυτόγραφων-γενετικών ενδείξεων των σχεδίων γραφής¹⁷ και ένα σαφή φιλολογικό προσανατολισμό που καταλήγει στη θέσπιση ενός χρηστικού κειμένου, στοιχεία που καθιστούν και αυτό το μοντέλο ανεπαρκές για μια εις βάθος εξέταση της γένεσης των σχεδίων γραφής του Σολωμού. Αντιθέτως, μία ενδεχόμενη γενετική προσέγγιση θα επικεντρωνόταν στην ενδελεχή μελέτη των αυτογράφων του Σολωμού με σκοπό την αποσαφήνιση των διαδικασιών γένεσης των σχεδίων γραφής ή των έργων του και θα κατέληγε, στην καλύτερη περίπτωση, σε μια γενετικά προσανατολισμένη έκδοση του αυτόγραφου υλικού. Προτού όμως επικεντρωθώ στις βασικότερες διαφοροποιήσεις μεταξύ αναλυτικής μεθόδου και γενετικής κριτικής,¹⁸ κρίνω

¹⁴ Υπάρχουν βέβαια και άλλες αναλυτικές εκδόσεις ή προτάσεις για μια «χρονολογική» έκδοση (ο όρος «χρονολογική» ανήκει στον Γιώργο Κεχαγιόγλου) των σχεδίων γραφής του Σολωμού: Κεχαγιόγλου 1979· Αγγελόπουλος 1988· Κεχαγιόγλου 1997· Αγγελόπουλος 2001· Γικτοπούλου 2003.

¹⁵ Βλ. Τσαντσάνογλου 1982, 167-168 και Τσαντσάνογλου 1991, ιδ'-'ιε'.

¹⁶ Βλ. Τσαντσάνογλου 1982, 172-178.

¹⁷ Η διαπίστωση για «την ευφυή αλλαγή παραδείγματος» που η αναλυτική μέθοδος της Τσαντσάνογλου επέφερε στις «σολωμικές σπουδές» και τη «νεοελληνική φιλολογία» γενικότερα (Συντακτική Επιτροπή 2009, 8) αποτελεί γεγονός αναντίρρητο. Θα πρέπει βέβαια να έχουμε μόνιμα κατά νου ότι, σε ένα τουλάχιστον γενικότερο θεωρητικό επίπεδο, η αλλαγή αυτή παραδείγματος λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό του τότε κυρίαρχου φιλολογικού κανόνα, απομακρύνοντας την αναλυτική μέθοδο από την παραδοσιακή φιλολογία και φέρνοντάς τη πλησιέστερα σε ό,τι ευρύτερα ονομάζεται «γενετική φιλολογία». Οι αρχές ωστόσο και οι επιδιώξεις της γενετικής φιλολογίας αποκλίνουν σημαντικά από αυτές της γενετικής κριτικής. Το ζήτημα όμως είναι πολύπλοκο και απαιτεί περαιτέρω ανάπτυξη, η οποία είναι αδύνατο να επιχειρηθεί εδώ.

¹⁸ Η όλη συζήτηση επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην ανάδειξη των θεωρητικών και μεθοδολογικών αποκλίσεων μεταξύ της γενετικής κριτικής και της αναλυτικής μεθόδου αφήνοντας εκτός τη συνθετική μέθοδο, αφού είναι φανερό ότι αυτήν την τελευταία ελάχιστα (έως καθόλου) την ενδιαφέρει η ανάδειξη και ερμηνεία των διαδικασιών γένεσης των σολωμικών σχεδίων γραφής. Θα πρέπει εντούτοις, για λόγους μιας δίκαιης αποτίμησης, να τονιστούν δύο σημεία: (α) δεν αποκλείονται οι περιπτώσεις στις οποίες μια συνθετική έκδοση,

σκόπιμο να επιμείνω τουλάχιστον στις κύριες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στη γενετική και τη φιλολογία.

Ο καλύτερος ίσως τρόπος για να ορίσει κανείς συνοπτικά¹⁹ τη γενετική κριτική είναι μέσα από την αντιπαραβολή της με τη φιλολογία. Η φιλολογία²⁰ είναι, ήδη από τις μακρινές απαρχές της, η επιστήμη του κειμένου· η επιστήμη που ως βασικότερο στόχο έχει τη σύσταση ενός κειμένου στο «γράμμα» του, ενός δηλαδή κειμένου που θα εκπροσωπεί ενδεχομένως την «τελική» ή «έσχατη βούληση» του συγγραφέα, ενός κειμένου κατά το δυνατόν *ne varietur*, ενός τέλος πάντων κειμένου που επιδιώκει να καταστεί –αν όχι να επιβληθεί ως– κείμενο αναφοράς. Στο ενιαίο και αδιάσπαστο αυτό εγχείρημα της φιλολογίας, η γενετική κριτική αντιτάσσει ένα αντικείμενο πολλαπλό, ασταθές και πρωτεϊκό. Η πολλαπλότητα αυτή εκπροσωπείται από το «*avant-texte*», το «*προκείμενο*».²¹ Ο όρος «προκείμενο» προσδιορίζει το σύνολο των αυτόγραφων τεκμηρίων των σχετικών με τη γένεση ενός σχεδίου γραφής ή ενός έργου, και κυρίως το αποτέλεσμα του κριτικού μετασχηματισμού του συνόλου αυτού σε ένα φάκελο στοιχείων που έχουν τύχει ανάλυσης και ανάγνωσης, μεταγραφής και χρονολογικής ταξινόμησης.²² Δεν πρόκειται πάντα για εύκολο εγχείρημα, και σίγουρα όχι στην περίπτωση των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*,²³ όπου για παράδειγμα –και αυτή δεν είναι παρά μία μόνο δυσκολία ανάμεσα στις πολλές– η σχετική έστω αποκατάσταση τόσο της

και δη ο σχολιασμός που τη συνοδεύει, να περιέχει στοιχεία χρήσιμα για το γενετιστή του σολωμικού έργου (βλ. παραπάνω, σημ. 10)· (β) η διαπίστωση ότι η αναλυτική μέθοδος «χρονικά συνέπιπτε και συμπτωματικά τεμνόταν με τη γαλλική “γενετική κριτική”» (Συντακτική Επιτροπή 2009, 8) ισχύει μόνο εν μέρει όσον αφορά το δεύτερο σκέλος της, αφού, όπως ελπίζω να καταδειχθεί στη συνέχεια, τα σημεία τομής μεταξύ των δύο προσεγγίσεων είναι πολύ λιγότερα από ό,τι φαίνεται με μια πρώτη ματιά.

¹⁹ Συνοπτικά και εκ των πραγμάτων λειψά και αποσπασματικά, θα πρέπει να ομολογήσουμε, αφού μία ολοκληρωμένη παρουσίαση των επιστημολογικών και των μεθοδολογικών αρχών και των επιδιώξεων της γενετικής κριτικής, όπως αυτές διαμορφώθηκαν τα τελευταία τριανταπέντε χρόνια, και όπως φυσικά συνεχίζουν να εξελίσσονται διαρκώς στις μέρες μας, θα υπερέβαινε κατά πολύ το πλαίσιο μιας ανακοίνωσης.

²⁰ Με τον πολυσήμαντο –λόγω μακραίωνης ιστορίας και ύπαρξης πολλών νεότερων διαφορετικών εθνικών παραδόσεων– όρο φιλολογία αναφέρομαι εδώ κυρίως στην «κριτική των κειμένων» (textual criticism), η οποία, στην κλασική της τουλάχιστον μορφή, «επιχειρεί να εγκαθιδρύσει τις εκδοτικές αρχές και τις μεθόδους σύμφωνα με τις οποίες ένας φιλολογικός επιμελητής οργανώνει και παρουσιάζει στο κοινό το *κείμενο* ενός λογοτεχνικού ή άλλου έργου» (Abrams 2005, 197· δικά μου τα πλάγια στοιχεία). Η διευκρίνιση αυτή είναι αναγκαία και για τον επιπλέον λόγο ότι η γενετική κριτική παρουσιάζει σημαντικά σημεία σύγκλισης με ορισμένες νεότερες φιλολογικές παραδόσεις, όπως για παράδειγμα με τη «ρωσική κειμενολογία», με την οποία μοιράζεται το ενδιαφέρον για κατανόηση των διαδικασιών γραφής (βλ. σχετικά Ferrer 2007, 6-7).

²¹ Δική μου η ελληνική απόδοση του όρου.

²² Για μία ουσιαστική παρουσίαση του ιστορικού εμφάνισης της έννοιας *avant-texte* (*προκείμενο*), καθώς και των ποικίλων κριτικών ανασχηματισμών και σημασιοδοτήσεων που η έννοια αυτή δέχτηκε στο πλαίσιο ανάπτυξης των γαλλικών γενετικών σπουδών βλ. Ferrer, 2010α.

²³ Δυστυχώς, δεν υπάρχει εδώ η δυνατότητα να εκτεθούν αναλυτικά τα διάφορα στάδια και η όλη διαδικασία συγκρότησης ενός προκειμένου γενικότερα (για το θέμα βλ. Grésillon 1994, 110-136· Grésillon 2008, 43-65· Biasi 2008· Biasi 2011, 129-145) ή του προκειμένου του πρώτου σχεδίου γραφής των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* ειδικότερα (βλ. σχετικά Ραβίου 2015, 148-156). Περιορίζομαι να αναφέρω ότι σε πολύ αδρές γραμμές –χωρίς εκ των πραγμάτων να υπεισέρχομαι σε λεπτομέρειες, στις οποίες και βρίσκεται τις πλείστες φορές η πεμπτοσύνη του όλου εγχειρήματος– ένα προκείμενο συγκροτείται μέσα από τα εξής διακριτά αλλά και αλληλένδετα μεταξύ τους στάδια: την ταυτοποίηση όλων των αυτόγραφων τεκμηρίων που συνδέονται με τη γένεση ενός έργου ή σχεδίου γραφής, τη διπλωματική τους μεταγραφή, τη διάκριση των σημαντικότερων και χρονικά εκτενέστερων γενετικών φάσεων, τη χρονολογική ταξινόμηση των αυτόγραφων τεκμηρίων (τόσο την αποκατάσταση της χρονολογικής σειράς μεταξύ των χειρόγραφων σελίδων στο πλαίσιο της καθεμιάς από τις γενετικές φάσεις, όσο και την αποκατάσταση της, σχετικής έστω, χρονολογικής σειράς γραφής των διαφόρων στοιχείων στο εσωτερικό της καθεμιάς από τις χειρόγραφες αυτές σελίδες) και τέλος, τη δημιουργία του συνοπτικού πίνακα της γένεσης του έργου ή του σχεδίου γραφής.

χωροχρονικότητας της γραφής σε κάθε χειρόγραφο σελίδα όσο και της χρονολογίας της γραφής ανάμεσα στις αυτόγραφες σελίδες συνιστούν ενίοτε ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο.²⁴

Είναι προφανές ότι μέχρι τη στιγμή της ολοκλήρωσης συγκρότησης του προκειμένου – με το πέρας δηλαδή αποκατάστασης της μικρο- και μακρογενετικής χρονολογίας της γραφής– η όλη εργασία μπορεί εύλογα να ταυτιστεί με μια καθαρά φιλολογική προσέγγιση. Ωστόσο, δεν είναι παρά μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας αυτής, που η καθαυτό γενετική εργασία αρχίζει, και η οποία συνίσταται στον εντοπισμό και την ερμηνεία των διαδικασιών γραφής. Επομένως, η φιλολογική εργασία που προϋποθέτει το προκείμενο δε συνιστά για το γενετιστή έναν αυτοσκοπό, αλλά απλώς ένα μέσο, ένα περιγραφικό εργαλείο που θα του επιτρέψει, όπως σημειώνει η Almuth Grésillon, να «κατανοήσει την αργή ανάδυση ενός έργου, να συλλάβει και να ερμηνεύσει όλα αυτά που δεν μπορούν να αναχθούν στη φιλολογική προσέγγιση της ταξινόμησης».²⁵ Η γενετική αντιμετώπιση αρχίζει λοιπόν εκεί που τερματίζει η φιλολογική εργασία, με τη γενετική κριτική να συνιστά – παραφράζοντας τον τίτλο σχετικής μελέτης του Jean-Louis Lebrave²⁶– έναν αυτόνομο κλάδο, και σε καμία περίπτωση μία σύγχρονη «ενσάρκωση» της φιλολογίας.²⁷

Πράγματι, η γενετική κατόρθωσε να διαφύγει από τα αξιώματα της παλαιότερης φιλολογικής προσέγγισης των αυτογράφων, αντιπαραθέτοντας την αρχή της *εξαντλητικότητας*²⁸ στον *εκλεκτισμό* της φιλολογικής προσέγγισης: για τη φιλολογία, κλάδο που ασχολείται με τη σύσταση του –σε εισαγωγικά πάντα– «τελικού» ή «οριστικού» κειμένου, υπάρχουν σε ένα γενετικό φάκελο στοιχεία που ευνοούν τη μετάδοση του κειμένου, με τα υπόλοιπα στοιχεία να θεωρούνται ως περιττά, ως *απόβλητα*. Αντιθέτως, για τη γενετική κριτική, κλάδο της κριτικής που ασχολείται με την ερμηνεία *παραγωγής* του κειμένου, κάθε αυτόγραφο ίχνος, όποια και αν είναι η έκταση και η θέση του στο γενετικό

²⁴ Άλλα προβλήματα που συνδέονται με τη συγκρότηση και ανάλυση του προκειμένου του πρώτου σχεδίου γραφής των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*: η ακριβής ένταξη των περισσότερων από τα αυτόγραφα που ο Λίνος Πολίτης συγκέντρωσε σε μια ξεχωριστή ενότητα, την οποία ονόμασε «Στοχασμοί» (βλ. Πολίτης 1964, 469-484), στο γενετικό φάκελο του πρώτου σχεδίου γραφής: η σαφής διάκριση των κύριων γενετικών φάσεων· η δυσκολία δόμησης ενός στέρεου συνοπτικού πίνακα της γένεσης, δυσκολία η οποία προέρχεται, μεταξύ άλλων, και από το γεγονός ότι ο Σολωμός συχνά στο πρώτο σχέδιο γραφής εργάζεται παράλληλα σε περισσότερες από μία χειρόγραφες σελίδες (πρακτική που δικαιολογεί και την επιλογή των λυτών φύλλων, σε αντίθεση με προηγούμενα σχέδια γραφής όπου ο ποιητής χρησιμοποιεί τετράδια), πράγμα που περιπλέκει επιπλέον την αποκατάσταση μιας πλήρους χρονολογίας της γραφής. Γι' αυτά και άλλα προβλήματα, καθώς και για κάποιες προτάσεις χειρισμού ή επίλυσής τους βλ. Ραβίου 2015, 148-156.

²⁵ Grésillon 2008, 27.

²⁶ Βλ. Lebrave 1992. Ενδιαφέροντα είναι τα όσα σημειώνει στη μελέτη του αυτή ο Lebrave σχετικά με τα «ολισθήματα» των φιλολογικών προσεγγίσεων του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, έργων των οποίων σώζονται τα αυτόγραφα, και τα οποία, τηρουμένων των αναλογιών, δύνανται να συνοψίσουν σε πολύ μεγάλο βαθμό και ορισμένα από τα αντίστοιχα «ολισθήματα» των συνθετικών εκδόσεων (και ειδικότερα της έκδοσης Αλεξίου, 2007): «υπεροχή του οριστικού κειμένου, το οποίο να χαρακτηρίζεται από την τελειότητα και την ολοκλήρωσή του, ακόμη και όταν [...] αυτό δεν υπήρξε ποτέ· πανταχού παρουσία του συγγραφέα, βιογραφικό και ψυχολογικό υποκείμενο που εγγυάται την αυθεντικότητα του κειμένου· αναγωγισμός του εκφερόμενου λόγου (réductionnisme énonciatif) τυφλός στις διαδικασίες παραγωγής, που παραπέμπει σε μια έμπνευση της οποίας οι άφατοι μηχανισμοί διαφεύγουν κάθε ανάλυσης».

²⁷ Το πλέον πρόσφατο, από όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, παράδειγμα έμμεσης πλην σαφούς συμπερίληψης της γενετικής κριτικής στις φιλολογικές μεθόδους εντοπίζεται στο Italia και Raboni 2010, 26-28. Πρόκειται για το βασικότερο εγχειρίδιο «φιλολογίας του συγγραφέα» (filologia d'autore)· η απόπειρα λοιπόν «συγχώνευσης» (σε σημείο που να γίνεται λόγος για σύσταση κριτικών εκδόσεων από τους γάλλους γενετιστές!), θα πρέπει να θεωρηθεί πράγμα εν πολλοίς αναμενόμενο, δεδομένης της εξαιρετικά μακράς και ισχυρής ιταλικής φιλολογικής παράδοσης.

²⁸ Εξαντλητικότητα στο ανθρώπινο μέτρο του δυνατού φυσικά, γιατί αν επιμείνουμε υπερβολικά τότε, όπως μας προειδοποιεί ο Peri 2015, δεν κάνουμε άλλο από το να υιοθετούμε ένα βολικό θετικιστικό μύθο που, στο πλαίσιο της φιλολογικής παράδοσης αλλά και ευρύτερα, έχει πληγεί ανεπανόρθωτα.

φάκελο, αποτελεί ένα σημαίνον στοιχείο, ένα στοιχείο επιδεκτικό ανάλυσης πριν αποφασιστεί ο λιγότερο ή περισσότερο σημαντικός ρόλος του στη διαδικασία της γένεσης. Η γενετική προσέγγιση επιμένει στο ότι μόνο η έρευνα είναι ικανή να επισημάνει και να ιεραρχήσει ενδεχόμενες διαφορές σημαντικότητας ανάμεσα στα γενετικά τεκμήρια και να εντοπίσει τις ευμετάβλητες δυνάμεις αναλόγως των διαθέσιμων στοιχείων· εκ των προτέρων, ωστόσο, όλα τα στοιχεία θα πρέπει να τίθενται στο ίδιο επίπεδο.²⁹ Το «τυχαίο» στη γραφή – με την έννοια του απρόβλεπτου και απροσχεδίαστου– αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα που σηματοδοτεί ακόμη περισσότερο την ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στους δύο κλάδους: για τη φιλολογία το τυχαίο είναι ένα φαινόμενο που διαταράσσει την επαρκή μετάδοση του κειμένου, ένα φαινόμενο «παραφθοράς» του κειμένου μεταξύ άλλων· για τη γενετική κριτική, αντιθέτως, το τυχαίο αντιπροσωπεύει ένα πεδίο γόνιμων διερωτήσεων σχετικά με τις διαστάσεις και το ρόλο της «απροβλεψιμότητας» στη γένεση του κειμένου.³⁰

Ωστόσο, θα μπορούσε δικαίως να αντιτείνει κάποιος: φιλόλογοι και γενετιστές του κειμένου δεν εργάζονται στα ίδια πράγματα; Συγκεκριμένα σε σωρούς χειρογράφων χρονολογικά ταξινομημένων, επιχειρώντας σε τελευταία ανάλυση να σκιαγραφήσουν τη γένεση ενός έργου; Πράγματι· με τη διαφορά όμως ότι φιλόλογοι και γενετιστές έχουν διαφορετική αντίληψη των πραγμάτων. Θα λέγαμε, παραφράζοντας σχετικές διαπιστώσεις της Grésillon,³¹ ότι ο φιλόλογος αντιλαμβάνεται το σωρό αυτό των χειρογράφων ως μια σειρά *δομών*, μια σειρά μορφών λίγο ως πολύ σταθεροποιημένων, ενώ ο γενετιστής επιχειρεί να εξιχνιάσει σε αυτά τη *διαδρομή*, την εξέλιξη μιας διαδικασίας γραφής, της οποίας η πορεία είναι συχνά ελικοειδής, και όπου οι παλινδρομήσεις, οι διακοπές και οι οριστικές ρήξεις είναι συχνότερες από την όποια πρόοδο. Για το φιλόλογο, οι όποιες διακλαδώσεις στη γενετική διαδικασία του έργου κυβερνώνται από μία δυαδική λογική (την αποκλειστική λογική του στέμματος, ακόμη και όταν μια τέτοια λογική παραφράζεται ή παραλλάσσεται συχνά στο φιλολογικό σχολιασμό, στις περιπτώσεις που η έκδοση αφορά ένα έργο του οποίου σώζονται τα αυτόγραφα). Αντιθέτως –για να επιμείνουμε λίγο ακόμη στις «διακλαδώσεις» και στη μεταφορά από το φυτικό βασίλειο– ο γενετιστής ακολουθεί τους μαιάνδρους ενός ριζώματος του οποίου οι ρίζες πολλαπλασιάζονται, χάνονται και αναφύονται αλλού.³² Ο γενετιστής του κειμένου δεν αρκείται μάλιστα να ανασυστήσει τη συχνά δαιδαλώδη αυτή διαδρομή, αλλά προχωρεί και στην απόπειρα ερμηνείας της (πηγαίνοντας έτσι πολύ παραπέρα από το σημείο τερματισμού της φιλολογίας που είναι η σύσταση ενός κειμένου). Όπως καίρια το συνοψίζει ο Ferrer:

Η γενετική κριτική αποτελεί ταυτόχρονα μία περισσότερο και μία λιγότερο υλική επιδίωξη από την κριτική των κειμένων. Είναι περισσότερο αφηρημένη, διότι τελικός στόχος της δεν είναι ένα τυπώσιμο κείμενο αλλά μία κίνηση, η διαδικασία γραφής, η οποία μόνο κατά προσέγγιση μπορεί να αποκατασταθεί από τα υπάρχοντα έγγραφα και μόνο ατελώς να αναπαρασταθεί [...] από μία “γενετική” έκδοση ή από μία υπερκειμενική

²⁹ Βλ. Biasi 2008, 30.

³⁰ Βλ. Ferrer 2009 και Ferrer 2011β, 54-61 (αμφότερες οι μελέτες περιέχουν και αρκετά παραδείγματα περιστάσεων «τυχαίου» στη γραφή, τόσο εξωγενετικών –εξωτερικά γεγονότα που κάνουν τη γένεση του έργου να παρεκκλίνει από την πορεία που είχε πάρει– όσο και ενδογενετικών – που εκπορεύονται δηλαδή από το εσωτερικό της ίδιας της διαδικασίας γραφής).

³¹ Βλ. Grésillon 1999, 54.

³² Πβ. και τις καίριες παρατηρήσεις της Grésillon 2008, 28, όπου η γενετική προσέγγιση συσχετίζεται περισσότερο «με τη θεωρία των καταστροφών παρά με τη δενδρική δομή που καθορίζεται από τα φιλολογικά “στέμματα”, πραιτέρω με τα “ριζώματα” των Deleuze-Guattari παρά με τη δυαδική λογική της δομικής θεωρίας, συχνότερα με τους υπερκειμενικούς συσχετισμούς παρά με το Κείμενο με Κ κεφαλαίο».

αναπαράσταση. Είναι επίσης περισσότερο συγκεκριμένη, στο βαθμό που δεν πάει πέραν από τα υπάρχοντα έγγραφα προς ένα ιδανικό κείμενο το οποίο δεν υπήρξε ποτέ και πουθενά, αλλά αντιθέτως πασχίζει να ανασυστήσει, από όλες τις ενδείξεις που μπορεί να συγκεντρώσει, μία ιστορικά μαρτυρημένη αλυσίδα γεγονότων. Η ανασύσταση μιας αλυσίδας γεγονότων, ωστόσο, είναι περισσότερο από μία χαρτογράφηση των διαδοχικών σταδίων. Η γενετική κριτική δε λειπαίνει απλώς το έδαφος για τη λογοτεχνική κριτική· είναι άρρηκτα αναμειγμένη με αυτή. Η γενετική προσέγγιση είναι ένα είδος λογοτεχνικής κριτικής, αλλά δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις άλλες μορφές διότι, αν πρόκειται να είναι κάτι περισσότερο από περιγραφή, απαιτεί μία ή περισσότερες αρχές εξήγησης, οι οποίες μπορούν να ανευρεθούν στην αφηγηματολογία, στην κοινωνιολογική ή ψυχαναλυτική ερμηνεία, και ούτω καθεξής.³³

Ας επιστρέψουμε όμως στην εξέταση ορισμένων βασικών διαφοροποιήσεων στους στόχους, τις αρχές και τη μεθοδολογία ανάμεσα στην αναλυτική προσέγγιση και στη γενετική κριτική –έχοντας πάντα κατά νου τα βασικά διδάγματα που εκπορεύονται από την εξέταση του προκειμένου του πρώτου σχεδίου των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*–, πράγμα που θα μας επιτρέψει και την παράλληλη ανάδειξη επιμέρους διαφοροποιήσεων ανάμεσα στη φιλολογία και τη γενετική γενικότερα.

Καταρχάς –και χωρίς να επιθυμώ σε καμία περίπτωση να εμπλακώ στη διαμάχη ανάμεσα στους επικριτές και τους υποστηρικτές της αναλυτικής μεθόδου³⁴–, η αναλυτική προσέγγιση στοχεύει περισσότερο στην αποκατάσταση ενός *καταληπτού κειμένου*, και σαφώς λιγότερο στην αποκατάσταση της «*καταληπτότητας*» της *γένεσης*. Ως εκ τούτου, στην προσέγγιση αυτή δεν εκπροσωπούνται παρά ελάχιστο οι διαδικασίες γραφής και, επομένως, ο αναγνώστης που θα επιχειρήσει να ανασυγκροτήσει τη *γένεση των Ελεύθερων πολιορκισμένων* στηριζόμενος σε μιαν αναλυτική έκδοσή τους (όταν και εφόσον μια τέτοια έκδοση υπάρξει μελλοντικά, και νοούμενου φυσικά ότι οι μεθοδολογικές αρχές και οι επιδιώξεις της αναλυτικής μεθόδου παραμένουν αυτές που γνωρίζουμε σήμερα), δε θα μπορέσει να το πράξει παρά μερικώς, και μέσα από μια συνεχή και επισταμένη καταφυγή στα χειρόγραφα. Η σαφής εξάρτηση από τη φιλολογική σκέψη που διέπει την αναλυτική μέθοδο φαίνεται εξάλλου και από το ότι τη χρηστική έκδοση, στην οποία αυτή στοχεύει, ενδιαφέρουν κυρίως τα τελικά στάδια της παραγωγικής διαδικασίας και η λεγόμενη «τελευταία βούληση» του συγγραφέα. Είναι γεγονός ότι, τα τελευταία χρόνια, και η ίδια η φιλολογία άρχισε να κάνει δευτερές σκέψεις σχετικά με τη νομιμότητα ή/και σκοπιμότητα απόλυτης υποταγής του εκδοτικού εγχειρήματος, σε όλες ανεξαιρέτως τις περιπτώσεις, στην «τελευταία βούληση» του συγγραφέα.³⁵ Η γενετική κριτική έχει προχωρήσει όμως και ένα βήμα παρακάτω, διαπιστώνοντας ότι, κατά τη δημιουργική διαδικασία, η συγγραφική βούληση τελεί υπό μία «*άεναη ολίσθηση*»³⁶ σε κάθε γενετικό στάδιο, ακόμη και σε κάθε πράξη της γραφής. Χρονολογικά μιλώντας, υπάρχει όντως μία τελευταία συγγραφική βούληση, η οποία ωστόσο δεν περικλείει κατ' ανάγκη τις μυριάδες των προηγούμενων βουλήσεων,³⁷ που συνυπάρχουν με αυτή μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Εξάλλου, όπως παρατηρεί ο Ferrer, «η ιδέα μιας ενοποιημένης και έσχατης βούλησης του συγγραφέα είναι επίμονη, είναι ακόμη και

³³ Ferrer 2002, 49· πβ. και τα όσα σημειώνονται στο Grésillon 1994, 161-175 και στο Biasi, 2011, 192-218.

³⁴ Για μιαν κριτική στην αναλυτική μέθοδο βλ. κυρίως Αλεξίου, 1997, 18-21, 36-41· για μιαν απάντηση στον Αλεξίου και μιαν ευρεία υπεράσπιση της αναλυτικής προσέγγισης βλ. Κεχαγιόγλου, 1998.

³⁵ Βλ. για παράδειγμα τις νεότερες θέσεις της ιταλικής σχολής της «φιλολογίας του συγγραφέα» στο Italia 2011 και Italia 2013, 13-52.

³⁶ Ferrer 2011α, 101.

³⁷ Βλ. Ferrer 2011α, 103.

ακαταμάχητη, αλλά δεν υφίσταται παρά σε ένα συντελεσμένο μέλλοντα».³⁸ Πρόκειται με άλλα λόγια –προεκτείνοντας τη συλλογιστική του Ferrer– για το αποτέλεσμα μιας μόνιμα ετεροχρονισμένης ενέργειας εκ μέρους του φιλολογικού εκδότη, η οποία στην πραγματικότητα παραμορφώνει και περιορίζει τη δυναμική της γενετικής-παραγωγικής διαδικασίας ενός έργου.

Επιπλέον, η πεμπουσία της αναλυτικής έκδοσης βρίσκεται στην υποταγή των παραλλαγών στα όρια μιας άκαμπτης διάταξης στο πλαίσιο των θεματικών ενοτήτων, ούτως ώστε το σύστημα να διατηρεί τη συνοχή και την «καταληπτότητά» του. Υποβόσκει, επομένως, μία ταξινομική λογική, με τον εκδότη να είναι αναγκασμένος να ταξινομεί εκ των προτέρων όλες τις παραλλαγές, ακόμη και αυτές που αντιστέκονται σθεναρά στην όποια λογική ταξινόμησης. Πέραν του ότι μία τέτοια λογική είναι παντελώς ξένη με την κινούμενη άμμο των σολωμικών αυτογράφων και πολύ περισσότερο των λυτών φύλλων των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, είναι επίσης σαφές ότι η έννοια της παραλλαγής, όπως εφαρμόζεται στις αναλυτικές εκδόσεις, προσιδιάζει στο *στατικό και ομοιόμορφο* περιεχόμενο που έχει η παραλλαγή στη φιλολογική εργασία και κατ' επέκταση στις κριτικές εκδόσεις, και απομακρύνεται σημαντικά από τη *δυναμική και ποικιλόμορφη* σημασία που προσδίδει σε αυτήν η γενετική κριτική.³⁹ Η συσσώρευση επίσης παραλλαγών που υπακούουν στον ίδιο θεματικό πυρήνα –αν φυσικά συνηγορήσουμε σε μια τέτοια πραγματικότητα, αφού ο ακριβής ορισμός ενός θέματος και η διαφοροποίησή του από ένα άλλο θέμα δεν είναι, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, καθόλου εύκολο εγχείρημα⁴⁰– και η παράθεσή τους στα διάφορα χρονολογικά στάδια της γένεσής τους υπακούουν σε μια βασική αρχή της κριτικής του κειμένου και της φιλολογίας γενικότερα: την *επανάληψη* του κειμένου, χάρη στην οποία η φιλολογία εκπληρώνει το βασικό της στόχο, ο οποίος είναι η *σύσταση* του κειμένου. Αντιθέτως, η γενετική κριτική, καθώς πρόκειται για τη μελέτη της κειμενικής *επινόησης*, ενδιαφέρεται ακριβώς με ό,τι *δεν* αποτελεί επανάληψη.⁴¹ Αυτή δε η διαφορά βάσης ανάμεσα στη φιλολογία και τη γενετική κριτική γίνεται ακόμη πιο φανερή από τη στάση αμφοτέρων έναντι στο χειρισμό του γενετικού υλικού ενός ημιτελούς έργου, κατεξοχήν παράδειγμα του οποίου, σε ολόκληρη τη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία, αποτελούν οι *Ελεύθεροι πολιορκισμένοι*: ό,τι για τη γενετική κριτική αποτελεί μία εξαιρετική ευκαιρία γόνιμης εξέτασης και ανάλυσης του εργαστηρίου του συγγραφέα, για τη φιλολογία αποτελεί μια μεγάλη έγνοια –αν όχι έναν αδιέξοδο εφιάλη–, ένα πρόβλημα που δεν μπορεί να βρει μία ικανοποιητική και κοινώς αποδεκτή λύση.

Τέλος, η αναλυτική έκδοση επιδιώκει «να προσφέρει όλο το υλικό σε όλα τα στάδια της επεξεργασίας του».⁴² Τηρείται όμως κάτι τέτοιο; Αν ναι, γιατί οι λεγόμενοι στοχασμοί του ποιητή –στην επανοριοθέτηση της σημασίας και της λειτουργίας των οποίων προβαίνει μάλιστα η Τσαντσάνογλου⁴³– τοποθετούνται σε υπόμνημα ξεχωριστό από το κείμενο; Μήπως δεν αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του «υλικού»; Μήπως δεν αποτελούν αναπόσπαστο

³⁸ Ferrer 2011a, 104.

³⁹ Για μια σχετική συζήτηση βλ. Ferrer και Lebrave 1991 και πιο πρόσφατα Ferrer 2011β, 130-139.

⁴⁰ Σχετική συζήτηση στο Peri 2015.

⁴¹ Βλ. Ferrer 2010β, 21 και Ferrer, 2011β, 29-35. Θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί, όπως σημειώνεται στο Ferrer 2002, 54, πως: «δε θα μπορούσε να υπάρξει ένα τέτοιο πράγμα όπως καθαρή επινόηση (και να υπήρχε, θα ήταν εκτός πεδίου εφαρμογής οποιασδήποτε επιστήμης, οποιαδήποτε κριτικής), έτσι αυτό με το οποίο η γενετική κριτική βρίσκεται αντιμέτωπη είναι στην πραγματικότητα μία διαλεκτική ανάμεσα σε επινόηση και επανάληψη».

⁴² Τσαντσάνογλου 1982, 177.

⁴³ Βλ. Τσαντσάνογλου 1982, 173.

μέρος των «σταδίων της επεξεργασίας»;⁴⁴ Η μήπως θεωρούνται αποκλειστικά και μόνο «μεταγραφικό» (metascriptural) υλικό –δηλαδή γλωσσικό γενετικό υλικό με το οποίο ο ποιητής σχολιάζει και κατευθύνει τη δημιουργική γραφή– ή, με βάση μία αμιγώς φιλολογική λογική, «εξωκειμενικό» ή παρακειμενικό υλικό, υλικό δηλαδή που δε συμβάλλει στον καταρτισμό ενός κειμένου, και άρα δε διαδραματίζει παρά επικουρικό ρόλο στο τελικό εκδοτικό προϊόν; Η γενετική κριτική, αντιθέτως, ενδιαφέρεται σταθερά και απαρέγκλιτα για το σύνολο των αυτόγραφων-γενετικών ενδείξεων ως μαρτυρία των ποικίλων υπομνήσεων, εντολών ή αποφάσεων που δόθηκαν ή λήφθηκαν στη διάρκεια της πορείας παραγωγής, διότι το αντικείμενο της γενετικής κριτικής είναι αδιαχώριστο από τις γενετικές αυτές διαδικασίες. Για τη γενετική κριτική τόσο τα χρονολογικά πρώτα γραπτά τεκμήρια όσο και τα ατελέστερα γραπτά ίχνη είναι εξίσου ενδιαφέροντα με τις τελικές διορθώσεις· ή μάλλον είναι ενδιαφέροντα «σε σχέση με τις τελευταίες παραλλαγές, το “τελικό” κείμενο και τα ενδιάμεσα στάδια, διότι σηματοδοτούν την πορεία της γενετικής ακολουθίας».⁴⁵ Η γενετική προσέγγιση δικαίως εμμένει στην υπόθεση ότι είναι αδύνατο να γίνει πλήρως κατανοητή η παρούσα κατάσταση μιας αυτόγραφης εκδοχής χωρίς να είναι γνωστές οι περασμένες καταστάσεις από τις οποίες πέρασε⁴⁶ και αυτό για τον απλούστατο λόγο ότι η κάθε χρονικά μεταγενέστερη εκδοχή (στην περίπτωση των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*: ενός σεναρίου στα ιταλικά· ενός ή περισσότερων στίχων ή ημιστιχίων στα ελληνικά, στα ιταλικά⁴⁷ ή σε μεικτή γλώσσα· μίας και μόνο λέξης στα ελληνικά ή στα ιταλικά), όσο διαφορετική ή όμοια και αν είναι με τις χρονικά προγενέστερες τις εκδοχές, δεν παύει να φέρει τη «μνήμη του συγκεκριμένου» (mémoire du contexte)⁴⁸ αυτών των τελευταίων. Ωστόσο, θα λέγαμε, παραφράζοντας πάλι τον Ferrer,⁴⁹ ότι κάθε γενετικό στάδιο όχι μόνο εξαρτάται από όλα τα προηγούμενα στάδια, αλλά μεταβάλλει και το status τους σε ένα είδος αναδρομικής τελεολογίας. Κάτι τέτοιο μπορεί να φανεί παράλογο –ένα είδος μπορχεσιανού παράδοξου που θυμίζει τον Δον Κιχώτη του Πιέρ Μενάρ–, εκτός αν λάβουμε υπόψη ότι η κάθε μεταγενέστερη εκδοχή δεν είναι απομονωμένη, αλλά ενταγμένη σε ένα σύστημα, το οποίο υπόκειται σε μία σειρά μετασχηματισμών και το οποίο αναγκαστικά διατηρεί τα ίχνη των διαφόρων σταδίων από τα οποία έχει διέλθει.

Καλά και ενδιαφέροντα όλα αυτά· ωστόσο θα μπορούσε δικαίως να αντιτείνει κανείς: οι μαθητές, οι φοιτητές και το ευρύ αναγνωστικό κοινό δε χρειάζονται ένα κείμενο αναφοράς των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*; Η απάντηση είναι αναμφισβήτητη ναι! Όποιες και να είναι οι θεωρητικές ή άλλες αδυναμίες των υφιστάμενων εκδοτικών μοντέλων, η ύπαρξη ενός κειμένου αναφοράς αποτελεί μία, όπως εύστοχα το θέτει ο Hans Walter Gabler, «πραγματιστική αναγκαιότητα»,⁵⁰ και μία αναγκαιότητα πρέπει να γίνεται πάντα αποδεκτή. Κατά πόσο δε αυτό το κείμενο θα προέρχεται από μίαν από τις υφιστάμενες συνθετικές

⁴⁴ Πβ. Peri, 2015, όπου, ωστόσο, η κριτική που ασκείται ακολουθεί διαφορετικούς ερμηνευτικούς προσανατολισμούς.

⁴⁵ Ferrer 2002, 49.

⁴⁶ Βλ. Ferrer 2002, 49.

⁴⁷ Πρόκειται για τους λεγόμενους «κρυμμένους» ή «καμουφλισμένους» ιταλικούς στίχους, διάσπαρτους στα ιταλικά «πεζιά» των αυτογράφων που συγκεντρώνουν την ελληνόγλωσση ποιητική παραγωγή της ωριμότητας του ποιητή: ενδεκασύλλαβοι, διπλοί επτασύλλαβοι (doppi settenari) και άλλα ιδιόμορφα μετρικά μορφώματα. Για το ζήτημα αυτό στον *Λάμπρο* και στον *Κρητικό* βλ. Peri 1996 και Peri 2015 αντίστοιχα· για μια σύντομη αναφορά στο φαινόμενο όπως αυτό συναντιέται στο πρώτο σχέδιο γραφής των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, με την προσκόμιση και κάποιων σχετικών παραδειγμάτων βλ. Pavlou 2015, 143-144.

⁴⁸ Βλ. Ferrer 1994, 101-106 και Ferrer 2011β, 109-113.

⁴⁹ Βλ. Ferrer 2002, 50-51.

⁵⁰ Αναφέρεται στο Ferrer 2002, 56, χωρίς όμως βιβλιογραφική αναφορά.

εκδόσεις του έργου ή από μια μελλοντική, αναλυτικής κατεύθυνσης έκδοση, αυτό εναπόκειται στον καθένα από εμάς να το επιλέξει, ανάλογα πάντα με τις προτιμήσεις του, όπως αυτές διαμορφώνονται από τον κυρίαρχο του θεωρητικό και κριτικό προσανατολισμό.⁵¹

Όσον αφορά τώρα την έκδοση του προκειμένου των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, μία δηλαδή γενετική έκδοση, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι το *προκείμενο* πόρρω απέχει από το να είναι ένα *κείμενο*, και επομένως το βιβλίο κρίνεται ένα καθόλα ανεπαρκές μέσο για την αποτελεσματική αναπαράστασή του. Αντιθέτως, το προκείμενο μοιράζεται πολλά από τα χαρακτηριστικά ενός ηλεκτρονικού *υπερκειμένου*: τη μη γραμμικότητα, την έλλειψη μονοδιάστατων και απαρέγκλιτων ιεραρχήσεων, τη δυνατότητα αποθήκευσης και ανάκλησης ανά πάσα στιγμή απειρίας πληροφοριών. Θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μια συζήτηση γύρω από την αναγκαιότητα σύστασης μίας ηλεκτρονικής υπερκειμενικής έκδοσης του πρώτου σχεδίου γραφής των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, ως μόνης μορφής έκδοσης ικανής να αναπαραστήσει πραγματικά την πρωτεύεική γένεσή του. Μιας δηλαδή έκδοσης μέσα από την οποία θα επιτυχανόταν η πιστότερη δυνατή προσομοίωση των διαδικασιών γραφής του Σολωμού στη χρονολογική σειρά εμφάνισής τους, όπως αυτές μαρτυρούνται στα αυτόγραφα του εν λόγω σχεδίου γραφής. Ωστόσο, μία τέτοια συζήτηση θα πρέπει να περιμένει μian άλλη, μελλοντική περίσταση, διότι, σε αντίθεση με τη γένεση ενός έργου που εν δυνάμει μπορεί να συνεχιστεί επ' άπειρον και που μόνο ο θάνατος του συγγραφέα μπορεί να περατώσει, μια ανακοίνωση πρέπει υποχρεωτικά να έχει μian περιορισμένη έκταση.

Βιβλιογραφία

- Abrams, M. H. 2005. *Λεξικό λογοτεχνικών όρων: θεωρία, ιστορία, κριτική λογοτεχνίας*, μτφρ. Γιάννα Δεληβοριά και Σοφία Χατζηιωαννίδου, Αθήνα: Πατάκης
- Αγγελόπουλος, Π. 1988. «Εκδοτική αναθεώρηση του Α' Σχεδιάσματος των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* του Σολωμού», [αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Αγγελόπουλος, Π. 1998. «Διονυσίου Σολωμού Α' Σχεδιάσμα των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*. Ένα παρέμβλητο τραγούδι στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*», στο: Καράογλου 1998, 257-275
- Αγγελόπουλος, Π. 2001. «Δ. Σολωμού Α' Σχεδιάσμα των *Ελεύθερων Πολιορκισμένων*. Αναλυτική έκδοση», *Ελληνικά* 51/2, 295-333
- Αλεξίου, Σ. 1997. *Σολωμιστές και Σολωμός*, Αθήνα: Στιγμή
- Αλεξίου, Σ., επιμ., 2007. *Διονυσίου Σολωμού, Ποιήματα και πεζά*, δεύτερη έκδοση επαυξημένη, Αθήνα: Στιγμή
- Anokhina, O. και Pétillon, S., επιμ., 2009. *Critique génétique : concepts, méthodes, outils*, Παρίσι: Institut Mémoires de l'édition contemporaine

---

⁵¹ Η δική μου τουλάχιστον προτίμηση κλίνει απερίφραστα υπέρ της αναλυτικής. Και αυτό γιατί, με βάση το γενετικής φύσεως προσανατολισμό μου, η ανάμειξη στοιχείων που ανήκουν σε διαφορετικές εκδοχές, κύρια πρακτική της συνθετικής μεθόδου, αντιτίθεται εν πολλοίς σε ό,τι ανακαλύπτουμε γύρω από τον καθοριστικό ρόλο του συγκεκριμένου στα αυτόγραφα. Τα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* –αλλά και των λοιπών σολωμικών έργων της ωριμότητας του ποιητή, καθώς και των λογοτεχνικών αυτογράφων γενικότερα– αποδεικνύουν σε μεγάλο βαθμό –σύμφωνα πάλι με το Ferrer 2002, 56– την αλληλεγγύη όλων των παραγόντων μίας εκδοχής, σε σημείο που, αν κάτι εισχωρήσει σε μian εκδοχή, αυτό καθίσταται συγκεκριμένο για επιπρόσθετες προσθήκες και μετασχηματισμούς και βασικός πόλος αλληλεπιδράσεων. Η ανάμειξη, ως εκ τούτου, ποικίλων συγκεκριμένων στρωμάτων με σκοπό τη σύσταση ενός σύνθετου κειμένου κρίνεται ως γενετικά αυθαίρετη, αν όχι παράλογη.

- Βελουδής, Γ., επιμ., 2006. *Διονυσίου Σολωμού, Οι Ελεύθεροι πολιορκισμένοι*, Ερμηνευτική έκδοση, Αθήνα: Πατάκης
- Βελουδής, Γ., επιμ., 2008. *Διονυσίου Σολωμού, Ποιήματα και πεζά*, Αθήνα: Πατάκης
- Bergmann Loizeaux E. και Fraistat N., επιμ., 2002. *Reimagining Textuality: Textual Studies in the Late Age of Print*, Μάντισον: The University of Wisconsin Press
- Biasi, P.-M. de 2008. «Les six grandes étapes de la recherche en génétique des textes», στο: Grasson 2008, 25-46
- Biasi, P.-M. de 2011, *Génétiq ue des textes*, Παρίσι: CNRS Éditions
- Ferrer, D. 1994. «La toque de Clementis. Rétroaction et rémanence dans les processus génétiques», *Genesis* 6, 93-106
- Ferrer, D. 2002. «Production, Invention, and Reproduction: Genetic vs. Textual Criticism», στο: Bergmann Loizeaux και Fraistat 2002, 48-59
- Ferrer, D. 2007. «Pourquoi la textologie russe?», στο: Mikhailov και Ferrer 2007, 1-10
- Ferrer, D. 2009. «L'écriture et l'accident», στο: Anokhina και Pétilion 2009, 123-133
- Ferrer, D. 2010α. Article «Avant-texte», préfiguration en ligne du *Dictionnaire de critique génétique* de l'ITEM, version du 21 décembre 2010, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.item.ens.fr/index.php?id=577463
- Ferrer, D. 2010β. «Critique génétique et philologie: racine de la différence», *Genesis* 30, 21-23
- Ferrer, D. 2011α. «“Le Pays des trente-six mille volontés”, ou “tu l'auras voulu”», *Ecdotica* 8, 97-104
- Ferrer, D. 2011β. *Logiques du brouillon: modèles pour une critique génétique*, Paris: Seuil
- Ferrer, D. και Lebrave, J.-L. 1991. «Introduction: de la variante textuelle au geste d'écriture variant», στο: Ferrer και Lebrave 1991, 9-25
- Ferrer, D. και Lebrave, J.-L., επιμ., 1991. *L'écriture et ses doubles. Genèse et variation textuelle*, Paris: Éditions du CNRS
- Grasson, A., επιμ., 2008. *L'édition du manuscrit. De l'archive de création au scriptorium électronique*, Λουβαίν-Λα-Νεβ: Academia Bruylant
- Grésillon, A. 1994. *Éléments de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*, Παρίσι: Presses Universitaires de France
- Grésillon, A. 1999. «Philologie et critique génétique: ressemblances et différences», στο: *I nuovi orizzonti della filologia. Ecdotica, critica testuale, editoria scientifica e mezzi informatici elettronici*, Atti del Convegno Internazionale in collaborazione con l'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana (Roma, 27-29 maggio 1998), Ρώμη: Accademia Nazionale dei Lincei, 1999, 53-58
- Grésillon, A. 2008. *La mise en œuvre. Itinéraires génétiques*, Παρίσι: CNRS Éditions
- Italia, P. 2011. «“As you like it”. Ovvero di testi, autori, lettori», *Ecdotica* 8, 129-141
- Italia, P. 2013. *Editing Novecento*, Ρώμη: Salerno
- Italia, P. και Raboni, G. 2010. *Che cos'è la filologia d'autore*, Ρώμη: Carocci
- Καράογλου, Χ. Α., επιμ., 1998. *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press
- Καψωμένος, Ε. 1998. «Ο Πολυλάς εκδότης του Σολωμού», *Πόρφυρας* 84-85, 163-182
- Κεχαγιόγλου, Γ. 1979. «Προτάσεις για τον “Πόρφυρα” του Σολωμού», στο: *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, 153-184

- Κεχαγιόγλου, Γ. 1997. «Προτάσεις για το “Carmen Seculare” του Σολωμού», στο: 2+7 *Εισηγήσεις για το Διονύσιο Σολωμό*, Αθήνα: Περίπλους, 1997, 39-58
- Κεχαγιόγλου, Γ. 1998. «Χαρακτηριστικά σολωμικών εκδόσεων στις τελευταίες δεκαετίες: από τον υποκειμενισμό των “συνθετικών” ανθολογιών ως την ακρίβεια της “αναλυτικής” μεθόδου έκδοσης των κειμένων», στο: Καράογλου 1998, 243-255
- Lebrave, J.-L. 1992. «« La critique génétique : une discipline nouvelle ou un avatar moderne de la philologie?», *Genesis* 1, 33-72 (Διαδικτυακή δημοσίευση: <http://www.item.ens.fr/index.php?id=14048>)
- Mackridge, P. 2001. «Οι μεταμορφώσεις των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*: από τα χειρόγραφα στις εκδόσεις», *Ελληνικά* 51/1, 109-139
- Mikhailov, A. και Ferrer D., επιμ., 2007. *La textologie russe*, Paris: CNRS Éditions
- Pavlou, K. 2012. «La genèse du premier projet d’écriture des *Libres Assiégés* de Dionysios Solomos: une approche génétique», 2 τόμοι, [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], Université Paris-Sorbonne (Paris IV)
- Pavlou, K. 2015. «Le premier projet d’écriture des *Libres Assiégés* de Dionysios Solomos: vers une démarche génétique», στο: Pavlou και Pilidis 2015, 127-159 (υπό δημοσίευση)
- Pavlou, K. και Pilidis, G., επιμ., 2015. *Autografi letterari romanzi e neogreci*, Due giornate di studio in memoria di Filippo Maria Pontani (Padova, 24-25 ottobre 2013), Πάδοβα: S.A.R.G.O.N. (υπό δημοσίευση)
- Peri, M. 1996. «Μικροπαρατηρήσεις στον Σολωμό», *Μαντατοφόρος* 41, 83-115
- Peri, M. 2015. *Η φεγγαροντυμένη του Σολωμού. Ένας άγνωστος χ που πρέπει να παραμείνει άγνωστος*, μτφρ. Κωστής Παύλου – επιμ. Μαρία Σπυριδοπούλου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (υπό δημοσίευση)
- Πολίτης, Λ., επιμ., 1961. *Διονυσίου Σολωμού, Απαντα*, τόμ. Α΄: *Ποιήματα*, δεύτερη έκδοση διορθωμένη, Αθήνα: Ίκαρος
- Πολίτης, Λ., επιμ., 1964. *Διονυσίου Σολωμού, Αυτόγραφα Έργα*, τόμ. Α΄: *Φωτοτυπίες*, τόμ. Β΄: *Τυπογραφική μεταγραφή*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης
- Πολυλάς, Ι., επιμ., 1859. *Διονυσίου Σολωμού, Τα Ευρισκόμενα*, Κέρκυρα: Τυπογραφείον Ερμής
- Rico, F. 2010. «Éditions savantes et lecteurs réels», traduit de l’anglais par Marie Laniel, *Genesis* 30, 29-34
- Συντακτική Επιτροπή 2009. «Επέτειοι», *Κονδυλοφόρος* 8, 7-8
- Τικτοπούλου, Κ. 1997. «Οι στοχασμοί στους “Ελεύθερους Πολιορκημένους”», στο: 2+7 *Εισηγήσεις για το Διονύσιο Σολωμό*, Αθήνα: Περίπλους, 1997, 95-107
- Τικτοπούλου, Αι. 2003, «Δύο επιμνημόσυνα ποιήματα του Σολωμού. *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον* και *Νεκρική Ωδή II*. Αναλυτική και χρηστική έκδοση», [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Τσαντσάνογλου, Ε. 1982. *Μία λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Εκδοτική δοκιμή*, Αθήνα: Ερμής
- Τσαντσάνογλου, Ε., επιμ., 1991. *Διονυσίου Σολωμού, Η Γυναίκα της Ζάκυθος. Όραμα του Διονυσίου Ιερομόναχου εγκατοίκου εις ζωκλήσι Ζακύνθου*, Εισαγωγή, αναλυτική έκδοση, σημειώσεις-σχόλια, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη